

**ALISHER NAVOIYNING NASRIY ASARLARIDA "ALAMUL - JINS"
(JINS ISMLARI)NING LISONIY TADQIQI VA ULARNING ONOMASTIK TABIATI**

Muzaffarxonov Abdullohxon Avazxon o'g'li

Yangi asr universiteti

“Mumtoz sharq filologiyasi” kafedrası

Lingvistika (sharq tillari bo'yicha) magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19239834>

Annotatsiya. Ushbu maqolada onomastikaning o'ziga xos yo'nalishi — "alamul-jins" (jins ismlari) tushunchasi Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" hamda "Munshaot" asarlari misolida tadqiq etiladi. Maqolada xususiy ismlarning umumlashtiruvchi nomlarga ko'chishi, jamoaviy onomastik birliklarning shakllanishi va ularning badiiy matndagi funksiyalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Navoiy, onomastika, alamul-jins, alamul-shaxs, antroponim, Dajjol, Havoriyun, Ashobi Kahf, etimologiya.

KIRISH

Alisher Navoiy nasriy asarlari o'zbek adabiy tilining tarixiy taraqqiyotini, uning semantik va uslubiy imkoniyatlarini o'rganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. Xususan, uning "Tarixi anbiyo va hukamo" hamda "Munshaot" asarlarida qo'llanilgan til birliklari nafaqat mazmun, balki lingvistik jihatdan ham alohida e'tiborga loyiqdir. Ushbu asarlarda uchraydigan onomastik birliklar, jumladan, atoqli otlarning turli ko'rinishlari tilshunoslikda muhim tadqiqot obyekti sifatida qaraladi.

Onomastika sohasida atoqli otlar odatda muayyan shaxs, joy yoki predmetni ifodalovchi nomlar sifatida izohlanadi. Biroq ayrim hollarda bu birliklar o'zining dastlabki nominativ vazifasidan chiqib, umumlashtiruvchi ma'no kasb etadi. Bunday hodisa "alamul-jins" tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, u tilning semantik rivojlanish jarayonini aks ettiradi. Ayniqsa, badiiy va tarixiy matnlarda bunday birliklarning qo'llanishi muallifning badiiy niyati va uslubiy mahoratini ko'rsatadi.

Alisher Navoiy asarlarida "alamul-jins" birliklari keng qo'llanilib, ular orqali muayyan shaxslar guruhi, diniy toifalar yoki umumiy tushunchalar ifodalanadi. Masalan, "Ashobi Kahf", "Havoriyun", "Dajjol", "Shayton" kabi birliklar matnda alohida semantik yuklama bilan qo'llanadi. Bu birliklar nafaqat nomlash vazifasini bajaradi, balki ma'lum bir ijtimoiy, diniy yoki ramziy ma'noni ham ifodalaydi.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Mazkur tadqiqotda Alisher Navoiyning nasriy asarlarida uchraydigan "alamul-jins" birliklarning lisoniy xususiyatlarini o'rganishda kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi.

Tadqiqot materiali sifatida, avvalo, "Tarixi anbiyo va hukamo" hamda "Munshaot" asarlari tanlab olinib, ulardagi onomastik birliklar matn ichida, ya'ni kontekstual muhitda tahlil qilindi. Bu yondashuv orqali har bir birlikning nafaqat shakli, balki uning matndagi vazifasi va ma'no yuklamasi aniqlashtirildi.

Tadqiqotda deskriptiv metod asosiy o'rin egalladi. Ushbu metod yordamida "alamul-jins" birliklar aniqlanib, ularning qo'llanish holatlari tizimlashtirildi.

Har bir birlik alohida ko'rib chiqilib, ularning qaysi vazifada ishlatilgani, qanday semantik yuklama kasb etgani va matnning umumiy mazmuniga qanday ta'sir ko'rsatgani tahlil qilindi. Bu esa Navoiyning onomastik birliklardan foydalanishda ma'lum bir tizim va izchillikka amal qilganini ko'rsatadi.

Semantik tahlil metodi orqali "alamul-jins" birliklarning ko'p qatlamli ma'nosi ochib berildi. Tadqiqot natijasida aniqlanishicha, bu birliklar faqat umumlashtiruvchi nom sifatida emas, balki ko'pincha ramziy va baholovchi ma'noda qo'llanadi. Masalan, "Dajjol" yoki "Shayton" birliklari matnda ma'lum bir salbiy sifat yoki ijtimoiy hodisaning umumlashgan timsoli sifatida ishlatiladi. Bu esa ularning semantik kengayish jarayonini ko'rsatadi.

Lingvopoetik tahlil orqali esa "alamul-jins" birliklarning badiiy matndagi roli o'rganildi.

Ushbu yondashuv Navoiyning til imkoniyatlaridan qanday foydalanganini, oddiy nomlarni qanday qilib kuchli badiiy vositaga aylantirganini ko'rsatib beradi. Ayniqsa, atoqli otlarning umumiy tushunchaga aylanishi va obraz yaratishdagi ishtiroki alohida e'tiborga loyiqdir.

Qiyosiy tahlil yordamida "alamul-shaxs" va "alamul-jins" birliklar o'rtasidagi farqlar aniqlanib, ularning o'zaro bog'liqligi ko'rsatildi. Bu orqali individual nomning umumlashtiruvchi nomga o'tish jarayoni (appellativizatsiya) izohlandi.

Adabiyotlar tahliliga kelsak, ushbu mavzuni yoritishda, avvalo, Alisher Navoiyning o'z asarlari asosiy manba sifatida xizmat qildi. "Tarixi anbiyo va hukamo" va "Munshaot" asarlarida onomastik birliklarning juda boy va xilma-xil namunalari uchraydi. Aynan ushbu manbalar orqali "alamul-jins" birliklarning real qo'llanishi kuzatildi. Mahalliy tilshunos olimlardan E. Begmatovning "O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati" asari tadqiqotning nazariy asosini mustahkamlashda muhim manba bo'ldi. Unda onomastik terminlarning ilmiy izohi berilib, atoqli otlarning turli turlari, jumladan, umumlashtiruvchi nomlar haqida ham ma'lumotlar keltiriladi.

M. Hamroyevning "O'zbek tili onomastikasi" asarida esa o'zbek tilidagi onomastik tizim keng yoritilib, atoqli otlarning tasnifi, ularning lingvistik va funksional xususiyatlari izohlangan.

Ushbu asar orqali onomastik birliklarning nazariy asoslari chuqurroq tushunildi.

Y. Is'hoqovning "Navoiy poetikasi" asari alohida ahamiyatga ega bo'lib, unda Navoiyning badiiy tafakkuri va til mahorati tahlil qilingan. Ushbu ish orqali Navoiy tilida oddiy birliklarning qanday qilib badiiy vositaga aylanishi haqida muhim xulosalar chiqarish mumkin bo'ldi.

Q. Sodiqovning "Eski o'zbek yozma adabiy tili" asari esa tarixiy til materiallarini tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu manba orqali Navoiyning tiliga xos xususiyatlar va uning davriga oid til muhitini tushunish imkoniyati paydo bo'ldi.

Shuningdek, arab tiliga oid klassik manbalar, jumladan, Ibn Manzurning "Lisan al-Arab" lug'ati ham tadqiqotda muhim rol o'ynadi. Ushbu lug'at orqali ayrim arabiy birliklarning asl ma'nosi, etimologiyasi va tarixiy shakllanishi aniqlashtirildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Alisher Navoiy nasriy asarlarida "alamul-jins" birliklar muhim lisoniy va badiiy vosita sifatida faol qo'llanilgan. Ushbu birliklar oddiy umumlashtiruvchi nom sifatida emas, balki matnda muayyan semantik yuklama va stilistik vazifani bajaruvchi komponent sifatida namoyon bo'ladi.

Birinchidan, Navoiy asarlarida jamoaviy onomastik birliklar tizimli ravishda qo'llanilgan.

Masalan, “Ashobi Kahf”, “Ashobi Fil”, “Havoriyun” kabi birliklar muayyan tarixiy-diniy guruhlarini ifodalovchi turgʻun nominatsiyalar sifatida ishlatiladi. Bu birliklar matnda alohida shaxslarni emas, balki umumlashgan guruhni bildiradi va shu orqali “alamul-jins” xususiyatini namoyon etadi. Ularning qoʻllanilishi matnni ixchamlashtirish bilan birga, mazmunni umumlashtirib berish imkonini yaratadi.

Ikkinchidan, ayrim birliklar individual nomdan umumlashtiruvchi maʼnoga oʻtganligi kuzatiladi. Masalan, “Dajjol” nomi dastlab aniq bir shaxsni anglatga-da, Navoiy matnida u yolgʻon, fitna va aldov timsoliga aylangan. Xuddi shuningdek, “Shayton” soʻzi ham umumiy yovuzlikni ifodalovchi jins ism sifatida qoʻllanadi. Bu jarayon tilshunoslikda appellativizatsiya deb ataladi va u atoqli otning semantik kengayishini koʻrsatadi.

Uchinchidan, “alamul-jins” birliklarining badiiy funksiyasi alohida eʼtiborga loyiqdir.

Navoiy bu birliklar orqali obraz yaratishda yuqori mahorat koʻrsatadi. Masalan, maʼlum bir shaxsni taʼriflashda uni “shayton sifat” yoki “dajjol misol” kabi ifodalar bilan berish orqali muallif oʻquvchida kuchli tasavvur uygʻotadi. Bu esa onomastik birliklarning metaforik vosita sifatida qoʻllanilishini koʻrsatadi.

Toʻrtinchidan, ayrim birliklarning etimologik asoslari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Masalan, “Havoriyun” soʻzining kelib chiqishi bilan bogʻliq izohlar bu birlikning dastlab kasb nomi sifatida shakllanib, keyinchalik diniy guruh nomiga aylanganini koʻrsatadi. Bu esa onomastik birliklarning tarixiy rivojlanish jarayonini ochib beradi.

Klassik onomastikada atoqli otlar (alamlar) asosan ikki yirik guruhga boʻlinadi:

1. Alamul-shaxs (العلم الشخصي): Muayyan bir shaxsga tegishli boʻlgan xususiy ismlar (masalan, Nuh, Ibrohim, Navoiy).

2. Alamul-jins (العلم الجنسي): Biror jins, toifa yoki guruhni anglatuvchi, lekin tilda atoqli oʻtdek qabul qilinadigan nomlar.

Alisher Navoiy oʻzining nasriy asarlarida ushbu ikki turdan mahorat bilan foydalangan. “Alamul-jins” birliklari Navoiy lisonida shunchaki turdosh ot emas, balki maʼlum bir tarixiy-diniy konsepsiyaning lisoniy tamgʻasi vazifasini oʻtaydi. Masalan, “Shayton” soʻzi dastlab individual nom boʻlsa-da, vaqt oʻtishi bilan yovuzlikning barcha koʻrinishlarini ifodalovchi jins ismiga aylangan.

Ushbu asarda Navoiy paygʻambarlar tarixini bayon etar ekan, koʻpincha shaxslar guruhini bitta yaxlit nom bilan ataydi. Bu birliklar onomastikada “jamoaviy alamlar” deb ham yuritiladi.

Navoiy matnida ushbu birikma bitta turgʻun onomastik birlik sifatida keladi.

“Va ul gʻorgʻa kirgan bir necha yigitlarni ‘Ashobi Kahf’ deb atarlar...”

Lisoniy nuqtai nazardan, bu yerda “Ashob” (egalari/doʻstlari) va “Kahf” (gʻor) soʻzlari oʻzaro idofa bogʻlanishi asosida birlashib, yangi bir onomastik nominatsiyani hosil qilgan. Bu nom aniq bir kishi ismi emas, balki oʻsha guruhning umumiy nomi (alamul-jins) sifatida matn iyerarxiyasida oʻrin egallaydi.

Navoiy “Havoriyun” soʻzining kelib chiqishi (etimologiyasi) boʻyicha shunday yozadi:

“Ularni Havoriyun debdurlar, yaʼni poklovchilar yoki kiyim yuvuvchilar...”

Bu yerda onomastik jarayonning qiziq bir jihati koʻrinadi: kasb-hunar nomidan kelib chiqqan turdosh ot (havoriy) maʼlum bir muqaddas guruhning xususiy nomiga (alamga) aylanmoqda.

Navoiy asarida bu soʻz faqatgina Iso a.s.ga ergashgan oʻn ikki kishigagina nisbatan qoʻllaniladi, bu esa uning jins ismi sifatidagi chegaralanganlik (ekslyuzivlik) xususiyatini koʻrsatadi.

Maqolamizning eng muhim qismi — individual ismlarning umumlashtiruvchi nomlarga (alamul-jins) aylanish jarayonidir.

Navoiy asarlarida Dajjol (الدجال) nomi shunchaki oxirzamonda chiquvchi shaxs emas, balki barcha yolgʻonchilar va fitnachilarning umumiy nomi sifatida ham qoʻllaniladi. Navoiy "Munshaot"da baʼzi yovuz kimsalarni taʼriflaganda "Dajjol-sifat" birikmasidan foydalanishi bu ismning appellativizatsiyaga (turdosh otga koʻchishga) uchraganini isbotlaydi.

Navoiy onomastik tizimida Iblis — aniq bir tarixiy shaxs (alamul-shaxs), Shayton esa — yovuzlik yoʻlini tanlagan barcha mavjudotlarning umumiy nomi (alamul-jins) hisoblanadi.

Muallif bu ikki soʻzni qoʻllashda ularning onomastik yuklamasini aniq farqlaydi.

Navoiy nasrida koʻp uchraydigan jins ismlarini quyidagicha tizimlashtirish maqsadga muvofiq:

№	Onomastik birlik	Maʼnosi va turi	Qoʻllanilish sohasi
1.	Ashobi Fil	"Fil egalari" (Guruh nomi)	Tarixiy-diniy voqelik
2.	Yajuj va Majuj	"Buzgʻunchi qavmlar" (Jins ismi)	Mifologik-tarixiy onomastika
3.	Havoriyun	"Pokiza shogirdlar" (Toifa ismi)	Ijtimoiy-diniy iyerarxiya
4.	Maloika	"Farishtalar" (Jins nomi)	Ilohiy-metaforik nominatsiya
5.	Dajjol	"Yolgʻonchi/Fitnachi" (Sifat-ism)	Ramziy-badiiy tasvir

XULOSA

Alisher Navoiy nasrida "alamul-jins" birliklari tildagi tayyor qoliqlar boʻlib qolmay, muallifning badiiy niyati va tarixiy qarashlarini ifodalovchi kuchli lisoniy vositadir. Jins ismlari orqali Navoiy shaxslar guruhini tizimlashtiradi va ularning umumiy mohiyatini bitta onomastik birlikda muhrlaydi. Bu esa Navoiy onomastikasining naqadar keng va murakkab ekanligidan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar toʻplami. 20 jildlik. J. 16 (Tarixi anbiyo va hukamo). – Toshkent: Fan, 2000. – 320 b.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar toʻplami. 20 jildlik. J. 15 (Munshaot). – Toshkent: Fan, 2000. – 232 b.
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar toʻplami. 20 jildlik. J. 11 (Xamsat ul-mutahayyirin). – Toshkent: Fan, 1996. – 216 b.
4. Begmatov E. Oʻzbek onomastikasi terminlarining izohli lugʻati. – Namangan, 1992. – 96 b.
5. Hamroyev M. Oʻzbek tili onomastikasi. – Buxoro, 2007. – 114 b.
6. Isʼhoqov Yo. Navoiy poetikasi. – Toshkent: Fan, 1983. – 160 b.
7. Sodiqov Q. Eski oʻzbek yozma adabiy tili. – Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2012. – 220 b.

8. Xudoyberdiyev R. O‘zbek antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 1989. – 124 b.
9. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘zbekiston, 1992. – 400 b.
10. Bondaletov V. D. Onomastika. – Moskva: Prosveshcheniye, 1983. – 254 s.
11. Ibn Manzur. Lisan al-Arab. – Qohira: Dar al-Ma’arif, 2003. – 15 jild.
12. Alisher Navoiy asarlari tili lug‘ati (tuzuvchi: P. Shamsiyev). – Toshkent: Fan, 1972–1976. – 4 jild.